

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ВИМУШЕНИМ МІГРАНТАМ ПІД ЧАС ПОШУКУ РЕСУРСІВ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ В РАЗІ ТРАВМІВНОЇ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ

PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO FORCED MIGRANTS IN FINDING RESOURCES FOR COPING WITH STRESS DURING A TRAUMATIC PSYCHOSOCIAL SITUATION

У статті розглядається явище вимушеної міграції з погляду невідмінної травматизації психіки як у минулому (визначається історією міграції), так і в новому соціокультурному середовищі. Описано наукові погляди дослідників вимушеної міграції, окреслено вимоги адаптації й інші труднощі, що виникають після переїзду та перевищують психофізіологічні можливості людини.

Метою статті визначено теоретичний аналіз проблеми психологічної допомоги вимушеним мігрантам, які переживають травмівну психосоціальну ситуацію, і розкриття можливості пошуку ресурсів додання стресу. Зазначено розріз проблеми виживання й інтеграції в новому просторі. Теоретично розкрито різні категорії вимушених мігрантів, що створює необхідність детального вивчення й аналізу умов для їх адаптації, а також пошуку ресурсів для успішного подолання психотравмівної стресової ситуації, якою невідмінно є вимушена міграція.

Визначено ключові напрями надання психологічної допомоги вимушеним мігрантам. Розглянуто основні аспекти стратегії психологічної допомоги, що дає змогу вимушеним мігрантам віднайти ресурси для успішної адаптації та ефективного додання стресових ситуацій.

Виявлено, що професійна діяльність практичного психолога з вимушеними мігрантами потребує вирішення певних завдань з урахуванням усіх значущих аспектів. Психологічна допомога полягає передусім у сприянні прийняттю змін та асиміляції отриманого досвіду, у пристосуванні до нового середовища, тобто соціально-психологічній адаптації. Відповідна робота містить консультативну й психотерапевтичну допомогу, якій невідмінно передує етап стабілізації, під час якого поступово розгортається процес виведення людини зі стресового стану та початок сприйняття нею травматичного досвіду, разом із цим запускаючи процес інтеграції в соціум, що приймає.

Ключові слова: вимушена міграція, психологічна допомога, психотравмівна психосоціальна ситуація, кризова життєва ситуація, ресурси додання стресу.

The article examines the phenomenon of forced migration from the point of view of the inevitable traumatization of the psyche both in the past (determined by the history of migration) and in the new socio-cultural environment. The scientific views of researchers of forced migration are described, the requirements of adaptation and other difficulties that arise after moving and exceed the psychophysiological capabilities of a person are outlined.

The purpose of the article is to provide a theoretical analysis of the problem of psychological assistance to forced migrants who are experiencing a traumatic psychosocial situation and to reveal the possibilities of finding resources to overcome stress. The section of the problem of survival and integration in the new space is indicated. Theoretically, various categories of forced migrants are revealed, which creates the need for a detailed study and analysis of the conditions for their adaptation, as well as the search for resources to successfully overcome the psycho-traumatic stressful situation that forced migration inevitably is.

The key areas of providing psychological assistance to forced migrants have been determined. The main aspects of the strategy of psychological assistance, which allows forced migrants to find resources for successful adaptation and effective overcoming of stressful situations, are considered.

It is revealed that the professional activity of a practical psychologist with forced migrants requires solving certain tasks, taking into account all significant aspects. First of all, psychological assistance consists in promoting the acceptance of changes and assimilation of the experience gained, in adapting to the new environment, that is, socio-psychological adaptation. The relevant work includes counseling and psychotherapeutic assistance, which is necessarily preceded by a stabilization stage, during which the process of bringing a person out of a stressful state and beginning to perceive traumatic experience gradually unfolds, while also starting the process of integration into the host society.

Key words: forced migration, psychological assistance, psychotraumatic psychosocial situation, crisis life situation, resources for coping with stress.

УДК 159.944.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.59.31>

2024.59.31

Савінок А.В.

аспірант кафедри практичної та клінічної психології

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Соціальне явище вимушеної міграції з упевненістю можна зарахувати до низки екстремальних і таких, що входять до важких, стресових ситуацій, коли перед особистістю ставиться проблема подолання надскладних життєвих обставин, які включають аспект виживання. Факт вимушеної міграції вимагає від індивіда зусиль, що знаходяться на межі його адаптивних можливостей або навіть перевершують ті резерви, що є в нього на момент

часу. Разом із цим саме загострена інтенсивність відчуття небезпеки та загрози самому мігранту, а також членам його сім'ї, які є значущими, визначає виражене прагнення впоратися з труднощами, що виникають, долати перешкоди й мовні бар'єри. Звідси впливає необхідність пошуку ресурсу та формування власної внутрішньої опори. На нашу думку, ці виокремлені фактори визначають значущість, затребуваність, важливість і необхідність про-

фесійної психологічної допомоги вимушеним мігрантам під час травмівної ситуації [1].

Обґрунтовуючи актуальність цієї теми, варто зазначити, що психологічна допомога вимушеним мігрантам являє собою структурований і відповідальний процес, під час якого практичний психолог повинен володіти належним рівнем знань, умінь і навичок, забезпечуючи, відповідно, емоційну, смисловою й екзистенційну підтримку людини в складних обставинах, у яких неодмінно опиняються клієнти. Визначаючи психосоціальну ситуацію вимушеної міграції як кризову (навіть екстремальну), можемо підкреслити, що, на відміну від добровільної міграції, вона становить загрозу здоров'ю та життю під час прийняття суб'єктом свідомого рішення й докладання зусиль для зміни місця проживання [8].

За Ф. Василюком, тлумачення поняття кризи в соціальній психології означає «створення потенційної або реальної загрози для задоволення базових потреб, водночас вона розуміється як життєва подія, що несе із собою проблеми, які є неминучими для особистості і які не можуть бути вирішені за короткий час і звичним способом». Проведені наукові дослідження підкреслюють, що травматичний досвід і життєві труднощі вимушених мігрантів зумовлюють порушення їхньої цілісності й особистісної інтеграції, тому комплекс проблем, що відображають особистісну трансформацію, можна охарактеризувати як кризу ідентичності [16].

Важливо зазначити, що, на відміну від добровільної міграції, яка в більшості випадків покращує соціальний статус людини, вимушена міграція призводить до його значного погіршення, що спричиняє часткову або повну втрату добробуту й раніше зароблених доходів. Під вимушеним переміщенням ми розуміємо відсутність позитивних стимулів до міграції та зміну умов життя, які унеможливають нормальне життя або створюють реальну загрозу безпеці без перспективи нормалізації. Ці питання розглядають Рада Міністрів України, Федерація профспілок України, громадські організації та інші державні органи, зацікавлені у вирішенні проблеми [15].

Загалом кінець ХХ століття накопичує доволі велику кількість міжнародних досліджень щодо вимушених міграцій, що є зумовленим фактом збільшення масштабів вимушеної міграції у світовому розрізі. Вимушена міграція, пов'язана зі збройними конфліктами, – це значна проблема як минулого, так і сьогодення. Уперше поняття «міграція» ввійшло в наукове середовище в кінці ХІХ ст. в Англії. Його засновником вважають німецько-англійського вченого Е.Г. Равенштайна, який у роботі «Закони міграції» (1876 р.) запропонував розглядати міграцію як безперервний процес, що

включає дію чотирьох груп чинників: початкового місця проживання, стадії переміщення, місця приїзду й чинників особистого характеру мігранта.

Подальше дослідження цього поняття відображено в працях В. Покришевського, котрий визначав міграційний процес як спосіб функціонування циклу формування мігрантів, переміщених від місця попереднього проживання до пункту нового проживання. О. Малиновська розглядає міграційний процес як сукупність подій, пов'язаних із територіальним переміщенням, тобто фактів вибуття, прибуття чи переселення [7]. У свою чергу, О. Позняк підкреслює важливість визначення міграційного процесу у вигляді зміни станів (структури й способу функціонування, організації) в часі, що зумовлена особливостями розвитку суспільства та впливом середовища й зберігає певні закони розвитку.

Натомість В. Олефір не виділяє окремо вимушену міграцію, а зараховує її до переміщень і переселень населення, які сплановані в просторі та часі, зумовлені в деяких випадках дією стихійних і спонтанних сил, проте згодом набувають упорядкованого й цілеспрямованого характеру. Видатними дослідниками, що в наукових працях висвітлюють питання вимушеної міграції, є Є. Кулішер, Е. Лі, М. Цернеа, Дж. Марсія, Н. Майерс, В. Петерсен, Х. Фейрчайлд, М. Херсковіц, Д. Массей, М. Бозоргмер, М. Мід, Г. Сабах, Р. Лінтон, К. Бретель, Дж. Беррі, Е. Кохен та інші [6]. Варто особливо відзначити роботи вітчизняних учених: Л. Смокової, В. Гриценко, К. Коростеліної, Н. Лебедевої, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленко, М. Пірен, Т. Стефаненко, Н. Фрейкман-Хрустальової, М. Шульги.

Директор Центру вивчення проблем біженців Оксфордського університету С. Кастлс розглядає міграційні процеси через призму типологічного підходу, проте наголошує, що на сучасному етапі людського розвитку майже стерлися чіткі межі між формами міграції: вони стали тісно взаємопов'язаними, взаємозалежними [14]. Міжнародна організація з міграції, Центр моніторингу за внутрішніми переміщеннями ґрунтовно досліджують проблему вимушеної міграції у світовому й регіональному масштабах, намагаються спільними з урядами країн зусиллями її вирішити, що висвітлено в щорічних звітах цих інституцій.

Міжнародна організація з міграцій за критерієм добровільності виокремлює три види міграції, зокрема добровільну, примусову (вигнання або виселення) і вимушену. За умови добровільної міграції рішення про переміщення приймає індивід добровільно в результаті економічних, сімейних, психологічних мотивів. Примусова міграція являє собою насильницьке переселення осіб дер-

жавою (депортація), міграцію в межах пенітенціарної системи, міграцію, яка управляється силовими методами. Вимушена міграція полягає в зміні місця проживання назавжди чи на невизначений час у випадку війни, голоду, стихійного лиха, переслідувань тощо. Саме останній вид міграції привертає особливу увагу науковців у рамках психологічних досліджень і під час створення психологічних проєктів, підготовки консультантів і розроблення комплексних підходів задля полегшення процесу адаптації вимушених мігрантів у нове середовище, а також сприяння в пошуку їхнього особистісного ресурсу, долання стресових ситуацій [9].

Наукова психологічна спільнота зазначає, що прикладне значення процесу психологічної допомоги залежить від трьох аспектів, які визначають її характер і напрям: актуальність психологічної допомоги й готовність до її прийняття, що є необхідною психологічною умовою загалом для її надання; готовність надавати психологічну допомогу; теоретико-методологічна база, яка є підґрунтям проведення психологічної допомоги, визначаючи її специфіку та спрямування [13].

У свою чергу, Т. Титаренко розглядає соціально-психологічний супровід як вид психологічної допомоги мігрантам у вигляді комплексу специфічних довготривалих і системних заходів психологічної підтримки й соціального сприяння інтеграції таких осіб у місцеву спільноту. Серед основних видів психологічної допомоги найбільш широкоживаними є консультування, профілактика, корекція, адаптація та реабілітація, діагностика тощо. Науковець О. Войтенко в працях визначає, що надання консультацій сім'ям вимушених мігрантів найкраще здійснювати у формі зустрічей та індивідуальних бесід із дорослими й дітьми шкільного віку. Якщо розглядати групове консультування як процес, то він може відбуватися із застосуванням різноманітних тренінгових груп: груп розвитку вмінь і навичок у процесі формування комунікації та розв'язання конфліктів, гештальтгруп чи арт-терапевтичних груп.

Автори наукових праць Т. Дуткевич та О. Савицька визначають одним із ключових аспектів соціально-психологічну профілактику як систему заходів, що спрямовані на охорону психічного здоров'я, запобігання неблагополуччю в розвитку індивіда чи групи осіб, а також створення психологічних умов, сприятливих для цього розвитку [17]. Форми психопрофілактики вимушених мігрантів містять індивідуальні консультації, розглядаючи аспекти психодіагностичної та психокорекційної діяльності особистості. Під час психокорекційної роботи з вимушеними мігрантами психолог надає такий вид психологічної допомоги, що включає активний цілеспрямований вплив на осо-

бистісний, поведінковий та інтелектуальний рівень функціонування особистості, що може відбуватися як в індивідуальній, так і в груповій формі робочих зустрічей, використовуючи при цьому психодіагностичний інструментарій [12]. В умовах індивідуальної психокорекції фахівець працює з клієнтом тет-а-тет, у разі групової психокорекції психолог діє з групою клієнтів зі схожими проблемами, унаслідок чого результат досягається за рахунок міжособистісної взаємодії та вміння фахівця створювати довірливу атмосферу в груповій спільноті. Необхідно враховувати й те, що в разі вимушеної міграції для особистості виникає суперечність між звичним заданим образом світу, відповідними моделями поведінки сталого життєвого устрою та нездатністю цих моделей ефективно реалізовуватися в нових умовах життя, які ще не мають чіткої форми, відповідно, викликаючи тривогу, занепокоєння й відсутність чіткого уявлення про подальше перебування. Психологічна допомога необхідна, якщо вимушеному мігрантові не вистачає наявних ресурсів самоорганізації для входження в новий спосіб життя, тобто притаманної людині складної системи інформаційного, енергетичного й матеріального обміну з новим середовищем. У цьому випадку можемо розглянути процес консультування як такий, що передбачає надання допомоги людині в переході від адаптації до нового середовища – тут і зараз до майбутнього – вільного й активного входження в нове середовище. Для цього навколишнє середовище має бути якомога швидше перетворено на придатні для життя умови та зробити процес адаптації ефективним [5].

На думку науковців, якщо під час здійснення психологічної допомоги є запит або скарга на формування ефективної адаптації вимушених мігрантів до нових умов життя, то психологу надзвичайно важливо акцентувати увагу на таких етапах адаптації, як розчарування та загострення дратівливості й агресивної поведінки, тобто проводити психоедукацію та роз'яснення всіх емоційних станів, що турбують у певний момент часу [11]. Це необхідно для того, щоб клієнт, переживаючи процес вимушеної міграції, не приховував істинних емоційних проявів і переживань, адже за відсутності відповідної підтримки вимушені мігранти наражаються на такі ризики: розвиток психологічного стресу внаслідок зміни місця проживання та звичного середовища; скрутне матеріальне становище, безробіття; відсутність соціальних гарантій і соціального захисту; відсутність або обмеженість доступу до медичної допомоги і, як наслідок, розвиток хвороб, викликаних соціальним неблагополуччям. Випадки дезадаптації мігранта до нового середовища й умов життя можуть спричинити

негативні наслідки психологічного характеру: емоційне виснаження, панічні атаки; проблеми зі сном і здоров'ям, страждання, тривога, агресія, відчуття непотрібності й самотності, бажання повернутися додому тощо [18]. Усі вищепераховані наслідки потребують залучення фахівців із психології, соціальної роботи, медичних працівників, оскільки, опинившись у такому стані, людина не в змозі самотужки вирішувати життєві проблеми загалом, особливо враховуючи психічний стан вимушених мігрантів.

Сучасні вітчизняні науковці-психологи Т. Дуткевич, Ю. Гундертайло, Л. Карамушка, Т. Кузьмич, О. Чуйко, С. Уварова, Л. Смокова зауважують, що провідну роль у сприянні адаптації вимушених мігрантів до нових умов життя відіграють соціально-психологічні служби, які беруть над ними опіку; місцеві волонтерські та благодійні організації, що допомагають у забезпеченні основних потреб мігрантів; групи взаємодопомоги та взаємопідтримки, що є важливим колом однодумців задля покращення долання стресу й загального формування психологічного благополуччя [4].

Під час вивчення цього питання дослідники наголошують, що взаємодопомога та взаємопідтримка вимушених мігрантів мають бути організовані відповідним чином компетентними координаторами, серед яких є психологи, соціальні працівники й інші експерти, які створюють регулярні зустрічі та довірливу міжособистісну взаємодію, що надалі формуватиме можливість самостійного вирішення проблем і долання стресу. У цьому випадку члени групи стають один для одного ресурсом для подолання складних життєвих ситуацій, сприяючи адаптації до незвичних умов життя в новому соціальному середовищі.

Водночас одним із дієвих видів психологічної допомоги є реабілітація вимушених мігрантів. Психологи І. Ушакова й О. Чернова визначають психологічну реабілітацію як систему заходів, спрямованих на відновлення й корекцію психологічних функцій, якостей і властивостей людини, створення сприятливих умов для розвитку і становлення здорової особистості. Науковці вважають, що психологічне відновлення є процесом, у якому людина свідомо й активно бере участь у доланні стресових ситуацій і пошуку ресурсу для підтримки комфортного самопочуття. Разом із цим метою психосоціальної реабілітації є відновлення прав, соціального статусу, здоров'я та здібностей людей, забезпечення соціального захисту постраждалих, контроль за здійсненням соціального забезпечення, формування позитивної громадської думки. Окремо варто сказати про діагностику, яка, безперечно, є актуальним видом психологічної допомоги для вимушених мігрантів [3]. Діагностичній

проблематиці в працях приділяли увагу психологи Л. Бурлачук, І. Галян, Т. Дуткевич та інші. За допомогою цієї галузі психологічної науки розробляється зміст, принципи й засоби оцінювання та вимірювання індивідуально-психологічних особливостей індивідів і соціального середовища, у якому вони перебувають, формується можливість об'єктивно описати стан особистості на певний момент часу й прогностично передбачити можливі варіанти розвитку цього стану.

Одним із ефективних методів психологічної підтримки, який широко розглядається в психологічній літературі та практично застосовується фахівцями з метою надання допомоги вимушеним мігрантам, науковці визначають розроблення спеціальних тренінгових програм і технологій навчання, які можуть включати аспекти як етнокультурної компетентності, так і толерантності. Разом із цим виникає необхідність формування ефективного способу оптимізації міжкультурної взаємодії, розглядаючи моделі культурних асиміляторів (техніки підвищення міжкультурної чутливості), тому можна пропонувати розроблення програм надання психологічної допомоги вимушеним мігрантам (індивідуальне та сімейне консультування, групові тренінги для дітей і дорослих), оскільки ці групи особливо потребують уваги й допомоги.

Розглядаючи суть проблеми психологічної допомоги у вигляді консультування, можна стверджувати, що вона полягає в організації переходу від сьогодення, тобто теперішнього, яке має перманентний характер (адаптація до нового середовища тут і зараз), до майбутнього, яке є вільним, активним (гетерогенним, нормативним) становленням людини в новому середовищі. Для цього індивідуальний стан потрібно якомога швидше перетворити на таке життєве середовище, у якому є місце новим сенсам і пошуку ресурсів, формування внутрішньої опори. Як показують емпіричні дослідження, активізація психічної діяльності клієнта під час психологічного консультування, спрямована на рефлексію цінностей і смислів нового способу життя, сприяє розвитку образу світу та сприйняття як психічного явища. Завдання для фахівця в цьому випадку полягає в тому, щоб з'ясувати, яку позицію зайняти задля максимально ефективною допомогою людині в постановці запиту і його вирішенні. На нашу думку, найбільш продуктивною та ефективною є позиція посередництва, адже в психологічній практиці з вимушеними мігрантами ми говоримо про ситуацію, коли зв'язок людини зі старим середовищем розірваний, а з новим ще не сформований у тому вигляді, щоб це не викликало прояву стресових реакцій, тому це середовище вже можна назвати

«навколишнім», але таким, яке ще не закріплено відповідно до людини у вимірах її особистісних цінностей і сенсових значень.

Науковий підхід І. Дроздової узагальнює ключові напрями надання психологічної допомоги вимушеним мігрантам у вигляді психологічної підтримки, мета якої – у намірі знизити емоційне напруження та агресію, створити умови для опрацювання травматичного досвіду. Не менш важливим аспектом є оцінювання психоемоційного стану вимушених мігрантів, оскільки ситуація вимушеної міграції є травматичною і ненормальною для людей, тож їхні емоційні реакції, переживання й поведінку можна вважати нормальною реакцією на ненормальну ситуацію. У цьому випадку межа між нормальним і патологічним стає менш чіткою [9]. Варто оцінювати стан психологічного благополуччя, наявність або відсутність дистресового психічного напруження, зрілість емоційно-чуттєвої та когнітивної сфер особистості, адаптивність у мікросоціальних відносинах, здатність керувати поведінкою, уміння ставити життєві цілі й підтримувати рівень активності, необхідний для їх досягнення, тощо.

Якщо ми звертаємо увагу на психічне здоров'я вимушених мігрантів, то важливо забезпечити своєчасну корекцію проявів емоційних, мотиваційних, когнітивних і поведінкових розладів, оскільки порушення в різних сферах психічного здоров'я можуть накладатися одне на одного і призводити до глобальних проблем особистості, що, у свою чергу, впливатиме на розвиток адаптаційного потенціалу та серйозних проблем у міжособистісних взаєминах, адже інтеграція в нове середовище вимагає емпатії й толерантності, уміння приймати й надавати підтримку, конструктивно вирішувати конфлікти, тому будь-яка взаємодія зі спеціальними державними службами, представниками приймаючої громади, а в деяких випадках і шлюбно-сімейних стосунків є немичною [2].

Водночас необхідно врахувати дослідницькі аспекти роботи психологів, адже в роботі з вимушеними мігрантами варто пам'ятати специфіку причини міграції та її соціально-політичні детермінанти. Це пов'язано з тим, що особливості психоемоційного стану мігрантів можуть бути пов'язані з особливостями їхньої міграційної ситуації. Тому психологічна допомога й підтримка вимушених мігрантів має бути своєчасною, систематичною та кваліфікованою. Тобто можемо стверджувати, що психологічна допомога людям, які кардинально змінюють свій спосіб життя, а разом із ним і всю систему, на якій базуються особистісні цінності й життєві сенси, що гарантували їхнє реальне існування, ураховує практичні механізми перебудови життєвого світу

вимушених мігрантів, ступінь відкритості чи закритості людини як системи, що самостійно організується [10]. Якщо ця система базується на психотерапевтичній установці в процесі роботи з фахівцем з урахуванням реальних механізмів перебудови життєвого світу вимушених мігрантів, ступінь відкритості або закритості людини як системи може відрізнятися залежно від її можливості відповідати на виклики суспільства демонстрацією поведінки чи діяльності.

Узагальнюючи результати теоретичного аналізу, можемо зробити висновок, що професійна діяльність практичного психолога з вимушеними мігрантами потребує вирішення певних завдань з урахуванням усіх значущих аспектів. Психологічна допомога полягає передусім у сприянні прийняття змін та асиміляції отриманого досвіду, у пристосуванні до нового середовища, тобто соціально-психологічній адаптації. Відповідна робота містить консультативну й психотерапевтичну допомогу, якій неодмінно передують етап стабілізації, під час якого поступово розгортається процес виведення людини зі стресового стану та початок сприйняття нею травматичного досвіду, разом із цим запускаючи процес інтеграції в соціум, що приймає.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова О.Є. Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Випуск 9. Київ : Талком, 2016. Том IX : Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. С. 58–66.
2. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху : монографія / за ред. О.Ф. Новікової, О.І. Амоши, В.П. Антонюк. Київ, 2016. 448 с.
3. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади: діагностика стану та механізми забезпечення : монографія / за ред. О.Ф. Новікової, В.П. Антонюк, О.В. Панькової. Київ, 2018. 244 с.
4. Карамушка Л.М. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати. URL: https://lib.iitta.gov.ua/730974/1/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B0%20%D0%9B._%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.pdf.
5. Логвинова М.О. Внутрішньо переміщені особи як категорія вимушених мігрантів: поняття та ознаки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2019. № 11. С. 44–50.
6. Логвинова М.О. Міждисциплінарні дослідження внутрішньо переміщених осіб зі Сходу України у працях українських науковців. *Регіональні проблеми Укра-*

їни : географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). 2019. С. 148–152.

7. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с.

8. Михайловський В.І. Внутрішньо переміщені особи – особливості національного та міжнародно-правового забезпечення. *Адміністративне право і процес. Серія «Фінансове право»*. 2016. № 16. С. 151–155.

9. Міжнародна асоціація з вивчення вимушеної міграції. URL: <http://iasfm.org>.

10. Наслідки міграційних процесів : нові виклики та можливості для регіонів : монографія / за ред. У.Я. Садової. Львів : НАН України, Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього, 2015. 252 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»). URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20150804.pdf>.

11. Надрага В.І. Проблеми вимушеної внутрішньої міграції населення в контексті концепції «суспільства ризику». *Український соціум*. 2015. № 1 (52). С. 135–140.

12. Вимушені внутрішні міграції в Харківській області: структурно-динамічні та регіональні особливості / Л.М. Немець та інші. *Часопис соціально-економічної географії*. 2018. Вип. 25. С. 81–97.

13. Шиманська К.В. Міграція людських ресурсів в умовах геоекономічних трансформацій: регіональний вимір. Київ, 2017. 588 с.

14. Федоренко Р.П., Шкарлатюк К.І. Психологічний практикум з консультування: зміст, прийоми, технології : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. III–IV рівнів акредитації. Луцьк : Східноєвроп. нац. університет імені Лесі Українки, 2012. 237 с. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/770/3/psychkons.pdf>.

15. Фролова О. Перша психологічна допомога вимушеним переселенцям. URL: <http://iqholding.com.ua/articles/persha-psikhologichna-dopomogavimushenim-pereselentsyam>.

16. Berry J.W. Global psychology: implications for cross-cultural research and management. *Cross Cultural Management*. 2015. № 22 (3). P. 342–355.

17. Cohen E. Impact of the Group of Co-migrants on Strategies of Acculturation: Towards an Expansion of the Berry Model. *International Migration*. 2011. № 49 (4). P. 1–22.

18. Forced Internal Displacement In Ukraine: Realities, Socio-Economic Problems, Perspectives / L. Niemets et al. *Proceedings of the 33rd International Business Information 258 Management Association Conference (IBIMA)* / Editor Khalid S. Soliman, 10–11 April, Granada, Spain, 2019. P. 3064–3081.